

Милош Ивановић
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
milos.ivanovic@iib.ac.rs; misaveritatem@gmail.com

„ЗАБОРАВЉЕНИ“ КТИТОРИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

Апстракт: Рад има за циљ анализу повеља српских владара и властеле у којима је изостао помен ктитора манастира и цркава, а који су издавачима аката вероватно били познати. Ради приближавња одговору као важна потпора коришћени су очувани записи и натписи, те резултати историчара уметности на пољу проучавања ктиторских композиција и представа владара. Разлози за ненавођење ктитора били су различити. Чини се да је у појединим случајевима то била појава „*damnatio memoriae*“ због *невере* коју су починили према владару. На другим местима то је, изгледа, могла бити последица тога што су задужбинари већ за живота своје храмове били предали другој црквеној институцији, те је њихов помен губио актуелност. Негде је, можда, дошло до гашења властеоских родова због чега је њихова имовина припала владару. Прецизан одговор је на многим местима морао изостати услед недостатка извора.

Кључне речи: ктитори, црква, владар, повеље, невера, заборав, манастир.

Српски средњовековни владари и властела своју побожност исказивали су између осталог подизањем задужбина. Сведочанство о томе поред сачуваних цркава и манастира или њихових остатака пружају како наративни извори тако и дипломатички материјал. Потребно је наоменути да је властела за подизање својих задужбина

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. број 177029).

или даривање других морала добити сагласност владара.¹ Наше интересовање у овом раду побуђују цркве или манастири чији су ктитори владару готово извесно били познати, али нису из неког разлога поменути у актима српских владара и властеле.

Пре ближег разматрања главне теме неходно је подсетити се одређених општих чињеница у вези са ктиторским правом. Особа која је подизала задужбину или која је даривала некој црквеној институцији своју непокретну имовину, мењала је само њену намену, али је задржавала право власништва над њом.² Вреди истаћи и да је 45. члан *Душановог законика* прописивао да цар, патријарх или други архијереји нису могли властеоске задужбине поклонити патријаршији, митрополији или епископији.³ Доиста, без сагласности надлежних епископа ктиторија није могла бити основана и они су водили рачуна да се статус имовине која им је дарована не промени.⁴ Сходно том начелу и поменута одредба *Душановог законика* је предвиђала да епископ има над тим задужбинама духовну власт, те да баштиник када у њима постави свог калуђера, мора да га доведе архијереју да га благослови.⁵ Мора се међутим упозорити да је и ту било изузетака када је реч о истакнутим манастирима.⁶ Ктиторско право се

¹ И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 30 [И. ЂОРЂЕВИЋ, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd 1994].

² С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији, *Глас Српске краљевске академије* 168 (1935) 81–132, стр. 88–89, 114 [S. ТРОИЦКИ, Ktitorsko pravo u Vizantiji i Nemanjićkoj Srbiji, *Glas Srpske kraljevske akademije* 168 (1935) 81–132]; В. МАРКОВИЋ, Ктитори, њихове дужности и права, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 5 (1925) 100–125, стр. 100–101 [V. MARKOVIĆ, Ktitori, njihove dužnosti i prava, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 5 (1925) 100–125].

³ *Душанов законик*, прир. Ђ. БУБАЛО, Београд 2010, 84, 165 [*Dušanov zakonik*, прир. Ђ. БУБАЛО, Beograd 2010].

⁴ С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право, 94, 113, 123–124.

⁵ *Душанов законик*, 84, 165; С. ЋИРКОВИЋ, „Баштинске цркве“, *Лексикон српског средњег века*, прир. С. ЋИРКОВИЋ – Р. МИХАЉЧИЋ, Београд 1999, 34 [S. ĆIRKOVIĆ, „Baštinske crkve“, *Leksikon srpskog srednjeg veka*, прир. S. ĆIRKOVIĆ – R. MIHALJIĆ, Beograd 1999, 34].

⁶ Сведочанство о томе пружа друга жичка повеља очувана на јужном зиду самог манастира: *Зборник средњовековних ћирилчких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I, 1186–1321*, прир. В. МОШИН – С. ЋИРКОВИЋ – Д. СИНДИК, Београд 2011, 94 [*Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika I, 1186–1321*, прир. V. MOŠIN – S. ĆIRKOVIĆ – D. SINDIK, Beograd 2011]; С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право, 110.

исто тако могло стећи обнављањем неке црквене институције, те поклоном, наследством, заменом и одржавањем. „Други“ ктитори и ктитори наследници су ипак имали мања права него ктитори оснивачи.⁷ Епископи су према византијским правним прописима, од којих су неки ушли и у састав Савиног Номоканона, имали право да несавесним ктиторима одузму право на управљање задужбином, што се посебно односило на „друге“ ктиторе.⁸ Према 47. члану *Душановог законика* властелин би губио власт над својом задужбином уколико би је препустио другој цркви.⁹ Такви случајеви били су у средњовековној Србији релативно чести. Посебно је велики број таквих поклона добио Хиландар.¹⁰ Већи број таквих задужбина био је приложен и манастиру Св. Арханђела код Призрена задужбини цара Стефана Душана.¹¹ Претпоставља се да је таква пракса углавном била резултат чињенице да ктитори нису имали довољно материјалних средстава да се брину о својој задужбини.¹² С друге стране, 47. глава Савиног Номоканона, која се ослањала на византијско право, предвиђала је могућност да се имовина врати приложнику, ако би је црква запустила.¹³ У спору око цркве у Лешју коју је подигао жупан Вукослав и касније поклонио Хиландару дошло је до сучељавања две оштро супротстављене правне норме.¹⁴

Нису сачувани документи који би посведочили да је неком властелину одузета ктиторија услед лошег управљања њоме. Стога, остаје питање зашто одређени ктитори нису поменути у актима којима се

⁷ С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право, 94, 102, 104–105; В. МАРКОВИЋ, Ктитори, 101–103.

⁸ С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право, 125–126.

⁹ *Душанов законик*, 84, 166.

¹⁰ Сумаран попис тих Хиландарских метоха из времена Немањића може се наћи код: И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 28.

¹¹ Види: С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 89, 90, 98 [S. MIŠIĆ – T. SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, Београд 2003].

¹² И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 27.

¹³ С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право, 126.

¹⁴ Више о спору који су наследници жупана Вукослава повели за повраћај своје имовини види код: Р. МИХАЉЧИЋ, Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић, *Историјски гласник* 1–2 (1976) 99–105 [R. MIHALJČIĆ, Prilog srpskom diplomataru. Darovnice vlasteoske porodice Vukoslavić, *Istorijski glasnik* 1–2 (1976) 99–105]; С. ТРОИЦКИ, Ктиторско право, 126–130; А. СОЛОВЈЕВ, Једно суђење из доба кнеза Лазара, *Архив за правне и друштвене науке* 35/3 (1929) 188–197 [A. SOLOVJEV, Jedno suđenje iz doba kneza Lazara, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 35/3 (1929) 188–197].

њихове задужбине предају другој црквеној институцији с обзиром да је за то морала постојати њихова сагласност. Напоменимо да се властелинима баштина сходно *Душановом законнику* није смела силом узети, купити ни заменти.¹⁵ Тако је цар Стефан Душан истакао да су властелин Младен Владојевић, његова мајка и рођаци својом вољом заменили Спасову цркву у Призрену са свим поседима за цркву Андрејчу у Охриду са свим њеним поседима.¹⁶ Баштина се могла одузети властелину уколико би починио неверу како су одређивали прописи *Синтагме* Матије Властара и тзв. *Јустинијановог законика*.¹⁷ Да је то повлачило за собом и одузимањеседа дарованих властелиновој задужбини потврђује једна повеља кнеза Стефана Лазаревића, његове мајке Милице и брата Вука која је највероватније издата у периоду између 1392. и 1396. године.¹⁸ Наиме, они су Хиландару поклонили цркву Св. Ваведења Богородичиног у Кукњу која је била задужбина властелина Обрада Драгосаљића. Лазаревићи су у свом акту забележили да су Обраду баштину одузели због невере и дали је у пронију. Потом су је ипак поклонили Хиландару пошто су им монаси тог манастира указали да је Обрад већ обећао да ће им даривати поменути цркву и да је записао тим поводом повељу коју није издао.¹⁹ Међутим, у случајевима које желимо да размотримо имена ктитора су у повељама једноставно изостављена, иако су свакако дародавцу морала бити позната. Потребно је назначити да се баштина могла наследити у оквиру властеоског рода до осмог

¹⁵ *Душанов законик*, 84, 164.

¹⁶ С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 89.

¹⁷ Види: *Матија Властар. Синтагма*, са српскословенског језика превела Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Београд 2013, 338 [*Matija Vlastar. Sintagma*, sa srpskoslovenskog jezika prevela T. SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Beograd 2013]; Б. МАРКОВИЋ, *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007, 106–107, 133 [В. МАРКОВИЋ, *Justinijanov zakon. Srednjovekovna vizantijsko-srpska pravna kompilacija*, Beograd 2007]; А. СОЛОВЈЕВ, *Историја словенских права. Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998, 481 [А. SOLOVJEV, *Istorija slovenskih prava. Zakonodavstvo Stefana Dušana cara Srba i Grka*, Beograd 1998]; А. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Држава српских деспота*, Београд 2006², 159 [А. VESELINOVIC, *Država srpskih despota*, Beograd 2006²].

¹⁸ М. ШУИЦА, Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру, *Стари српски архив (= ССА)* 3 (2004) 107–123, стр. 119–120 [М. ŠUIĆA, Povelja kneza Stefana Lazarevića kojom se Hilandaru prilaze crkva Vavedenja Bogorodičinog u Ibru, *Stari srpski arhiv* 3 (2004) 107–123].

¹⁹ Исто, 111–112.

степен сродства.²⁰ Тек ако властелин није имао сродника до тог степена, баштина је могла прећи у руке владара.²¹ Утврђено је да је тај пропис преузет из византијског права, где се учврстио током последњих векова постојања Ромејског царства.²² Када је реч о повељама мора се упозорити да су некада управо дестинатари имали кључну улогу у њиховом настанку,²³ те се код разматрања њиховог садржаја мора имати и то у виду. При нашој анализи свакако велику помоћ ће нам пружити резултати проучавања сачуваних живописа од стране историчара уметности.

Хронолошки први пример који привлачи нашу пажњу односи се на повељу којом је краљ Стефан Душан приложио Хиландарском пиргу у Хрусији Богородичину цркву у Липљану. Краљ је истакао да је поменути храм приложио пригу на молбу јеромонаха Антонија који га је тада држао. Ниједном речју, пак, није поменуо ко је био китор цркве у Липљану.²⁴ Ћутање дародавца о ктитору не може се, наравно, само по себи узети као доказ да му је он био непознат. Срећна околност је да је овај храм ипак очуван и да су на његовој западној фасади недавно откривени портрети краља Душана и краљице Јелене.²⁵ Ипак, као што се и на основу повеље може закључити, извесно

²⁰ Душанов законик, 83, 164.

²¹ А. СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 207–208 [А. SOLOVJEV, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Београд 1980]; Т. ТАРАНОВСКИ, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 2002, 514–515 [Т. TARANOVSKI, *Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi*, Београд 2002].

²² А. СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Стефана Душана*, 208.

²³ Више о тој појави везаној за повеље: R. HÄRTEL, *Klostergründungen und historische Erinnerung, Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient* 26 (2000) 409–426, pp. 418–420; B. SCHNEIDMÜLLER, *Die Gegenwart der Vorgänger: Geschichts-bewußtsein in den westfränkisch-französischen Herrscherurkunden des Hochmittelalters, Hochmittelalterliches Geschichtsbewußtsein im Spiegel nichthistoriographischer Quellen*, ed. H.-W. GOETZ, Berlin 1998, 217–235; Ж. ВУЈОШЕВИЋ, *Српска владарска канцеларија у средњем веку. Студија из упоредне дипломатике*, Београд 2015, 41–44 (необјављена докторска дисертација) [Ž. VUJOŠEVIĆ, *Srpska vladarska kancelarija u srednjem veku. Studija iz uporedne diplomatike*, Београд 2015 (необјављена doktorska disertacija)].

²⁴ М. ИВАНОВИЋ, Хрисовуља краља Стефана Душана којом Хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану, *ССА* 13 (2014) 33–64, стр. 41–42, 50–51 [М. IVANOVIĆ, *Hrisovulja kralja Stefana Dušana којом Hilandarskom pirgu u Hrusiji poklanja crkvu Sv. Bogorodice u Lipljanu, Stari srpski arhiv* 13 (2014) 33–64.].

²⁵ D. VOJVODIĆ, *Newly Discovered Portraits of Rulers and the Dating of the Oldest Frescoes in Lipljan, Zograf* 36 (2012) 143–155, pp. 143–148.

је, да владар није подигао ову цркву.²⁶ Према мишљењу Драгана Војводића, који је први анализирао новооткривене фреске, вероватно је да су ктитори из редова властеле били осликани испод владарског пара на фасади, као што је то случај са црквом Св. Ђорђа у Полошком. На тај начин истицало се место властеле у земаљској хијерархији, као и њена потчињеност и лојалност владару.²⁷ Ранији истраживачи мислили су да је ктитор била особа осликана у наосу на западном делу северног зида. Тамо је приказан човек како се моли подигнутих руку испод скута, највероватније, Светог Николе. За њега се такође претпоставља да је припадао властеоском реду.²⁸ Нама се ипак чини извеснијим решење које је понудио Војводић указујући да се описана представа пре односи на некога ко је дао мањи допринос изградњи или украшавању храма.²⁹ Оба понуђена решења у сваком случају подвлаче чињеницу да је ктитор био из редова властеле.

Време осликавања портрета Душана и Јелене се не може прецизно одредити, те се ставља у период од јула 1332, када су закључили брак до 20. децембра 1355. када је преминуо први српски цар,³⁰ мада се то време, како ћемо ниже видети, вероватно може сузити. Унутрашњост храма је, како се претпоставља, била осликана средином XIV века.³¹ Такође, ни тачно време издавања повеље краља Душана не може се утврдити. Разматрајући одређене њене елементе мишљења смо да је она издата између 1336/1337. и 1343. године.³² Постоји и став Драгана Војводића да горњу хронолошку границу треба

²⁶ Isto, 149.

²⁷ Isto, 149–150.

²⁸ Р. ЉУБИНКОВИЋ – Д. ЂОКИЋ – С. ВУЧЕНОВИЋ – А. ТОМАШЕВИЋ, Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану, *Зборник заштите споменика културе* 10 (1959) 70–91, стр. 81, 83, сл. 7 [R. LJUBINKOVIĆ – D. ĐOKIĆ – S. VUČENOVIĆ – A. TOMAŠEVIĆ, Istraživački i konzervatorski radovi na crkvi Vavedenja u Lipljanu, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 10 (1959) 70–91]; В. ЂУРИЋ, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 83 [V. ĐURIĆ, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974]. И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 109, сл. 28, 153, је и поред тога истакао да је приказан молитвени акт, а не ктиторски чин.

²⁹ D. VOJVODIĆ, *Newly Discovered Portraits*, 150. Исти став заступа и ауторка монографије о овој цркви: А. ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ, *Црква Ваведења Богородице у Липљану*, Београд 2014, 31, 33 [A. DAVIDOV TEMERINSKI, *Crkva Vavedenja Bogorodice u Lipljanu*, Beograd 2014].

³⁰ D. VOJVODIĆ, *Newly Discovered Portraits*, 149.

³¹ Isto, 151, 153–154; И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 55–56; 152–153; А. ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ, *Црква Ваведења Богородице*, 23, 34–35.

³² М. ИВАНОВИЋ, *Хрисовуља краља Стефана Душана*, 36–37.

померити до краја 1344.³³ Уколико је заиста непознати властелин био ктитор храма проистиче да су и фреске на фасади, укључујући и владарске портрете, морале настати пре 1343. односно 1344. године. Јасно је на основу изнетих чињеница да је црква у Липљану, најдаље десетак година након осликавања, поклоњена Хиландарском пиргу у Хрусији. Због тога се и поставља питање шта се збило у том временском распону што је условило да њен ктитор не буде поменути у краљевјој хрисовуљи. Посебно се са том чињеницом не може уклопити претпоставка да је ктитор на описани начин представљен испод Светог Николе због имовинско-правног односа између Хиландара и липљанске цркве.³⁴ Стога је заступник те идеје, Иван Ђорђевић, сматрао да велможа који је поручио фреско-декорацију цркве није био уједно и њен ктитор. По његовом суду, липљански храм је подигнут током 20-их или 30-их година XIV века.³⁵ Слично становиште заступа Александра Давидов Темерински која претпоставља да је храм изграђен током владавине краља Стефана Дечанског (1321–1331).³⁶ Исто тако, и она сматра да се ктитор градње није постарао око њеног осликавања.³⁷ Без обзира на то, и она је мишљења да је краљ Душан по свој прилици пренебрегао нечије ктиторско право.³⁸ Када бисмо чак и прихватили такву конструкцију, остало би опет питање ко је подигао саму грађевину. Како је већ речено, склонији смо тези да су ктиторски портрети некада постојали испод оних владарског пара. Дешавало се, као што је добро познато, да ктитори одреде да задужбина коју су подигли након њихове смрти припадне некој другој црквеној институцији.³⁹ Чини се да са црквом у Липљану није могао

³³ Д. ВОЈВОДИЋ, О времену издавања повеља којима краљ Душан потврђује Хиландару даривање манастира светог Ђорђа и села Уложишта, а Хрусијском пиргу поклања цркву у Липљану, *Peribolos I. Zbornik u čast Mirjane Živojinović*, ур. Б. МИЉКОВИЋ – Д. ЦЕЛЕБЦИЋ, Београд 2015, 251–258, стр. 255–256 [D. VOJVODIĆ, O vremenu izdavanja povelja kojima kralj Dušan potvrđuje Hilandaru darivanje manastira svetog Đorđa i sela Uložišta, a Hrusijskom pirgu poklanja crkvu u Lipljanu, *Peribolos I. Zbornik u čast Mirjane Živojinović*, ур. В. МИЉКОВИЋ – Д. ДՇЕЛЕВДՇИЋ, Београд 2015, 251–258].

³⁴ И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 109.

³⁵ Исто, 152.

³⁶ А. ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ, *Црква Ваведења Богородице*, 19–20.

³⁷ Исто, 20.

³⁸ Исто, 12.

³⁹ Вреди споменути да је у време владавине Стефана Душана то учинила Радослава, Милшина жена: С. МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Потврда о поклону

бити такав случај, јер је готово извесно да би један такав чин краљ Душан навео у свом акту.

Остаје, дакле, да се размотре могућности под којим условима је имовина непознатог властелина прешла у руке владара. Како је већ речено то се могло догодити у случају да имовина није имала наследника до осмог колена или да је властелину одузета због невере. Да се дешавало да неко имање остане без наследника потврђује нам једна простагма цара Стефана Душана, издата највероватније 1351. године. Тим актом владар је посед извесног Лабина, који је умро без наследника, предао властелину Шарану.⁴⁰ Могућност да се то десило и са црквом у Липљану мора се узети у обзир, али у вези са њом остаје недоумица зашто краљ Душан такав развој догађаја није поменуо у повељи с обзиром на то да је, како смо напоменули, временски размак између осликавања и поклањања цркве хиландарском пиргу релативно мали. Посебно ако имамо у виду да је у хрисовуљи из 1346/ 1347. године којом је установио злетовску епископију, њеном седишту манастиру Леснову доделио, између осталихседа, и „одумрту“ воденицу извесног Крајимира.⁴¹ Дакле, цар Душан је и за један релативно скроман дар, какав је поменута воденица, нашао за сходно да нагласи да потиче од заоставштине преминуле особе.

Остаје да размотримо и могућност да је црква у Липљану одузета непознатом властелину због невере. У том случају његово непомињање у краљевом документу могло би се третирати као својеврсни случај „*damnatio memoriae*“. Колико нам је познато евентуално постојање такве праксе кад је реч о ктиторима до сада није озбиљније разматрано. Недавно је, доиста, Светлана Смолчић Макуљевић истакла један могући пример постојања појаве „*damnatio memoriae*“

манастира Св. Ђорђа и села Уложишта које је приложила Милшина жена Радослава, *ССА* 9 (2010) 63–73, стр. 64–66 [S. MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ – T. SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, *Povelja kralja Stefana Dušana manastiru Hilandar. Potvrda o poklonu manastira Sv. Đorđa i sela Uložišta koje je priložila Milšina žena Radoslava*, *Stari srpski arhiv* 9 (2010) 63–73].

⁴⁰ И. СТАМЕНОВИЋ – В. АЛЕКСИЋ, Простагма цара Стефана Душана за земљу Лабинову, *ССА* 15 (2016) 79–87, стр. 81, 83–84 [I. STAMENOVIĆ – V. ALEKSIĆ, *Prostagma cara Stefana Dušana za zemlju Labinovu*, *Stari srpski arhiv* 15 (2016) 79–87].

⁴¹ С. МИШИЋ, Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије, *ССА* 13 (2014) 181–206, стр. 186 [S. MIŠIĆ, *Hrisovulja cara Stefana Dušana o osnivanju Zletovske episkopije*, *Stari srpski arhiv* 13 (2014) 181–206]; А. СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Стефана Душана*, 208.

у српској средини.⁴² Наиме, у првој повељи краља Душана манастиру Трескавцу (1. септембар 1334 – 31. август 1336. године)⁴³ наводи се да му је неименовани протосеваст поклонιο селиште Могилјани са њивама и ливадама за своју душу.⁴⁴ Поменуто селиште се помиње као дар и у трећој трескавачкој повељи краља Стефана Душана (1343–1345),⁴⁵ али без назнаке да га је поклонιο протосеваст.⁴⁶ Досадашња историографија сматра да се помен протосеваста односи на истакнутог великаша Хрељу,⁴⁷ за кога се зна да је носио ту титулу.⁴⁸

⁴² С. СМОЛЧИЋ МАКУЉЕВИЋ, Цркве и приложници у трескавачким повељама краља Душана, *Зограф* 40 (2016) 73–84, стр. 79 [S. SMOLČIĆ MAKULJEVIĆ, Crkve i priložnici u treskavačkim poveljama kralja Dušana, *Zograf* 40 (2016) 73–84].

⁴³ Ђ. БУБАЛО, За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана, *ССА* 7 (2008) 207–229, стр. 223 [Ђ. BUBALO, Za novo, kritičko izdanje treskavačkih hrisovulja kralja Dušana, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 207–229].

⁴⁴ С. НОВАКОВИЋ, Два прилога к српским старинама. II Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Трескавачком, *Гласник Српског ученог друштва* 41 (1875) 356–361, стр. 360 [S. NOVAKOVIĆ, Dva priloga k srpskim starinama. II Hrisovulja kralja Stefana Dušana manastiru Treskavačkom, *Glasnik Srpskog učenog društva* 41 (1875) 356–361]; С. СМОЛЧИЋ МАКУЉЕВИЋ, Цркве и приложници, 77.

⁴⁵ За образложење оваквог датовања погледати детаљније у: Ђ. БУБАЛО, За ново, критичко издање, 224.

⁴⁶ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* IV, ур. В. МОШИН, Скопје 1981, 148, 162 [*Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija* IV, ур. V. MOŠIN, Skorje 1981]; С. СМОЛЧИЋ МАКУЉЕВИЋ, Цркве и приложници, 77.

⁴⁷ М. ДИНИЋ, Реља Охмућевић – историја и предање, *Зборник радова Византолошког института* (= *ЗРВИ*) 9 (1966) 95–118, стр. 98, нап. 13 [M. DINIĆ, Relja Ohmućević – istorija i predanje, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 9 (1966) 95–118]; *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, ур. Ф. БАРИШИЋ – Б. ФЕРЈАНЧИЋ, Београд 1986, 367, нап. 43 [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* VI, ур. F. BARIŠIĆ, B. FERJANČIĆ, Beograd 1986]; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* IV, 86–87, нап. 30.

⁴⁸ Са титулом протосеваста Хреља се јавља у фалсификованим повељама које говоре о његовом поклону манастиру Хиландару. Закључак да је реч о лажним повељама ипак не оспорава чињеницу да је Хреља носио титулу протосеваста и да је у време између 1332/1334. и 1339/1340. године обдарио Хиландар. Детаљно о томе: С. ЋИРКОВИЋ, Хрељин поклон Хиландару, *ЗРВИ* 21 (1982) 103–117 [S. ĆIRKOVIĆ, Hreljin poklon Hilandaru, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 21 (1982) 103–117]. Ново издање поменутих фалсификованих аката: В. ПЕТРОВИЋ, Две хрисовуље Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици, *ССА* 13 (2014) 3–32, стр. 5–17 [V. PETROVIĆ, Dve hrisovulje Stefana Dušana kojima potvrđuje Hreljine priloge manastiru Hilandaru u Štipu i Strumici, *Stari srpski arhiv* 13 (2014) 3–32].

Као разлог за непомињање Хреље у трећој трескавачкој повељи наводи се његова честа приврженост византијским царевима.⁴⁹ Заиста, познато је да се Хреља у једном моменту одметнуо од краља Душана формирајући своју област уз ослањање на византијског цара Андроника III Палеолога (1328–1341). Тачно време када се то догодило није могуће утврдити, али чини се да се то збило око 1340. године.⁵⁰ Потом је Хреља у пролеће 1342. пришао Јовану Кантакузину, тада претенденту на византијски престо. Најзад, у лето 1342, у време Кантакузинових преговора са Душаном, он се опет приклонио српском краљу. Умро је убрзо, крајем 1342, под непознатим околностима као монах Харитон у рилском манастиру чији је био ктитор. Градове које је држао посео је потом краљ Душан.⁵¹ Односи краља Душана и Хреље били су, дакле, променљиви, мада се не може тврдити да се у њима може наћи мотив за прећуткивање Хрељиног дара манастиру Трескавцу. Вреди напоменути да је појава „*damnatio memoriae*“ запажена и у Византији у митрополијској цркви у Мистри у време владавине Андроника II Палеолога (1282–1328) као реакција на пролатинску политику његовог оца Михаила VIII (1259–1282).⁵²

Потребно је ипак назначити да Хрељин пример није једини ако се упореде текстови прве и треће тресаквичке хрисовуље.⁵³ Поред протосеваста може се запазити да у трећој повељи није истакнуто да су манастир Св. Димитрија у Прилепу приложила деца извесног Мисинополита, што је, пак, јасно речено у првој.⁵⁴ С друге стране, у оба

⁴⁹ С. СМОЛЧИЋ МАКУЉЕВИЋ, Цркве и приложници, 79.

⁵⁰ С. ЋИРКОВИЋ, Хрељин поклон Хиландару, 116; *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 227–229, 364–365, нап. 32; Б. ФЕРЈАНЧИЋ – С. ЋИРКОВИЋ, Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355), Београд 2005, 104 [B. FERJANČIĆ – S. ĆIRKOVIĆ, Stefan Dušan: kralj i car (1331–1355), Beograd 2005].

⁵¹ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 227–230, 244–245, 364–372, 384–385, 402–406, 421–422, 425, 428; М. Динић, Реља Охмушевић, 101–107; Б. ФЕРЈАНЧИЋ – С. ЋИРКОВИЋ, Стефан Душан, 103–105, 109–110, 115.

⁵² S. KALOPISSI-VERTI, Aspects of Byzantine Art after the Recapture of Constantinople (1261–c.1300): Reflections of Imperial Policy, Reactions, Confrontation with the Latins, *Orient et Occident Méditerranées au XIIIe siècle: les programmes picturaux*, eds. J.-P. SAILLET – F. JOUBERT, Paris 2012, 41–64, pp. 52–53.

⁵³ У разматрање неће бити узета тзв. друга трескавачка повеља с обзиром на то да је показано како је, по свој прилици, реч о незваничном манастирском акту, некој врсти катастиха састављеног у форми владарске повеље (Ћ. БУБАЛО, За ново, критичко издање, 224–228).

⁵⁴ Упореди прву и трећу хрисовуљу: С. НОВАКОВИЋ, Два прилога к српским старинама, 360; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* IV, 144.

акта се наводи њива купљена од Мисинополита.⁵⁵ Остали властелини се углавном јављају у обе повеље.⁵⁶ Узевши то у обзир, мора се бити опрезан по питању усвајања закључка да је реч о примени принципа „*damnatio memoriae*“, али се та могућност свакако не сме искључити. Такође, не треба сметнути са ума да је и дестинатар могао имати важну улогу у настанку ових аката.

Хрељин случај нам указује да се и Стефан Душан суочавао са проблемом нелојалности својих властелина. Намера нам свакако није да непознатог ктитора липљанске цркве поредимо са моћним Хрељом, који је и с обзиром на положај својих поседа имао добре могућности да се осамостали. Треба, међутим, имати у виду да су неки властелини цара Душана пришли цару Јовану VI Кантакузину када је он 1350. повео офанзиву против српског владара. Наводно је и Скопље било спремно да се преда ромејском цару.⁵⁷ Имајући све то на уму, не сме се искључити могућност да је страну у неком тренутку покушао да промени и овај властелин, те да је био кажњен за то одузимањем баштине. Морамо ипак закључити да, за сада, није могуће дати тачан одговор због чега није поменут у повељи којом је његова задужбина дарована хиландарском пиргу у Хрусији.

Наредни пример који побуђује нашу пажњу срећемо у оснивачкој хрисовуљи цара Стефана Душана за његову задужбину Св. Арханђела код Призрена која се датира у време између 1348. и 1353. године.⁵⁸ Међу бројним поседима које је манастир добио налазило се и неколико властеоских задужбина за које се наводи да су их приложили њихови ктитори.⁵⁹ Чудно је што се таква сагласност не помиње за Рајкову цркву Св. Николе у Призрену.⁶⁰ Са разлогом се претпоставља да је њен ктитор био призренски властелин Рајко Киризмић.⁶¹ Чињеницу да нема уобичајеног одобравања ктитора Иван

⁵⁵ С. НОВАКОВИЋ, Два прилога к српским старинама, 359; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV*, 151.

⁵⁶ Уп С. НОВАКОВИЋ, Два прилога к српским старинама, 358–361; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV*, 143–153. За разлике међу повељама види: Ђ. БУБАЛО, За ново, критичко издање, 225.

⁵⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 495, 517–523; Б. ФЕРЈАНЧИЋ – С. ЂИРКОВИЋ, Стефан Душан, 253–258.

⁵⁸ С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 16–17.

⁵⁹ Исто, 89, 98, 109.

⁶⁰ Исто, 89–90.

⁶¹ Ђ. СП. РАДОЛИЧИЋ, О поменику Св. Богородице Левишке (Рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду), *Старинар* 15 (1940) 43–69, стр. 59 [Д. Ср.

Ђорђевић је покушао да објасни претпоставком да Рајко Киризмић у време издавања повеље није више био жив.⁶² Таква хипотеза не може се сама по себи прихватити, пошто знамо да је Рајко имао сина Богдана,⁶³ на кога су могла прећи ктиторска права. Сходно томе, пре би се могло помислити да је Рајко у неком моменту оставио своју цркву владару, мада би се могло очекивати да и то буде поминуто у хрисовуљи.

Случај са поклањањем Богородичине цркве у Муштушту са свим поседима манастиру Св. Арханђела⁶⁴ чини се још загонетнијим. Као што је сведочио ктиторски натпис цркву је 1314/1315. подигао велики казнац Јована Драгослав са женом Јеленом, те сином Станишом и ћерком Аном.⁶⁵ Сматра се да је осликана између 1317. и 1320. године, крајем владавине краља Милутина.⁶⁶ Напоменимо да се, по свој прилици, личност Јована Драгослава не може изједначити са деспотом Драгославом који се помиње 1326. у једној повељи краља Стефана Дечанског.⁶⁷ Прошло је, дакле, тридесетак година између изградње

РАДОЛЧИЋ, О поменiku Sv. Bogorodice Leviške (Rukopis br. 227 Narodne biblioteke u Beogradu), *Starinar* 15 (1942) 43–69]; С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 39, 60, 82; И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 185–186.

⁶² И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 186.

⁶³ Више о Богдану Киризмићу у: С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 25, 26, 35, 37, 82; Р. МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства*, Београд 1989², 98, 120, 266–268, 272, 278 [Р. МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства*, Београд 1989²].

⁶⁴ С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 94.

⁶⁵ Г. ТОМОВИЋ, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 48 [Г. ТОМОВИЋ, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974].

⁶⁶ В. Ј. Ђурић, Непознати споменици српског средњовековног сликарства у Метохији – I, *Старине Косова и Метохије* 2–3 (1963) 61–89, стр. 66–67 [В. Ј. Ђурић, Непознати споменици српског средњовековног сликарства у Метохији – I, *Старине Косова и Метохије* 2–3 (1963) 61–89]; И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 131.

⁶⁷ Против такве идентификације види: Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 158 [Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960]; С. МИШИЋ, Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији, *ССА* 8 (2009) 11–36, стр. 27 [С. МИШИЋ, Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији, *Стари српски архив* 8 (2009) 11–36]. За изједначавање те две личности залагао се Радослав Грујић, који је сматрао да је његов син био Јован Драгушин: Р. ГРУЈИЋ, Краљица Теодора, мати цара Душана, *Гласник Скопског научног друштва* 1 (1925) 310–328, стр. 321–323 [Р. ГРУЈИЋ, Краљица Теодора, мати цара Душана, *Гласник Скопског научног друштва* 1 (1925) 310–328]. Више о личности Јована Драгушина: С.

цркве у Муштутишту и њеног поклањања манастиру Св. Арханђела. Личност ктитора морала је бити посредно или непосредно позната Стефану Душану. Као и у случају Рајка Киризмича, може се помишљати да је Јован Драгослав или неки његов потомак цркву предао неком од чланова династије Немањића. Прихватимо ли такву претпоставку остаје питање какав је био статус цркве у периоду од око тридесет година и зашто о томе у царевом акту није ништа речено. Узимајући у обзир већи размак између времена подизања и поклањања другој цркви него у случај липљанског храма, мања је вероватноћа да је овде у питању случај намерног изостављања имена ктитора. Најмање вероватном се чини опција да се лоза Јована Драгослава убрзо по изградњи угасила, с обзиром на то да је у ктиторском натпису поменуто сина Станишу и ћерку Ану. Важно је назначити да је цар Душан предао својој задужбини и цркву Св. Симеона у Муштутишту⁶⁸ за коју се зна да ју је његов отац 1326. поконио призренској епископији.⁶⁹ Оба акта не садрже никакву назнаку о ранијем статусу овог храма. Поклањајући, пак, својој задужбини тврђаву Вишеград истиче да ју је нашао у хрисовуљи за призренску епископију заједно са још два села, те да је, у договору са читавим сабором, епископији дао у замену три друга села.⁷⁰ Сличан поступак би се, дакле, очекивао и у вези са даривањем цркве Св. Симеона, али се он, како смо видели, не помиње. Објашњење зашто је такав случај био у вези са поменутиим храмом за сада се не може дати. Такође, треба напоменути да је цар Душан својој

МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару цркве Св. Ђорђа и села Полошко, *ССА* 6 (2007) 55–67, стр. 64–66 [S. MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ – T. SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Povelja kralja Stefana Dušana o poklonu Hilandaru crkve Sv. Đorđa i sela Pološko, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 55–67]; Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63), *ССА* 9 (2010) 111–133, стр. 123–124 [Ž. VUJOŠEVIĆ, Povelja gospodina Konstantina Dragaša Hilandaru o poklonima vojvode Dmitra (Hil. 63), *Stari srpski arhiv* 9 (2010) 111–133].

⁶⁸ С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 94.

⁶⁹ С. МИШИЋ, Хрисовуља краља Стефана Уроша III, 17; Р. ИВАНОВИЋ, Властелинство Арханђела код Призрена. II део, *Историјски часопис* 8 (1958) 209–253, стр. 217 [R. IVANOVIĆ, Vlastelinstvo Arhandela kod Prizrena. II deo, *Istorijski časopis* 8 (1958) 209–253].

⁷⁰ С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 39, 88; М. НИКОЛИЋ, Властелинство Свете Богородице на Љевиши, *Историјски часопис* 23 (1976) 39–50, стр. 42, 43, 47 [M. NIKOLIĆ, Vlastelinstvo Svete Bogorodice na Ljeviši, *Istorijski časopis* 23 (1976) 39–50].

задужбини даровао и цркву Св. Стефана у Призрену,⁷¹ не наводећи да је њен ктитор био краљ Милутин.⁷² Вероватно је сматрао да као његов наследник то не мора посебно наглашавати. При свим овим разматрањима мора се увек имати у виду слаб степен очуваности наше дипломатичке грађе, те није искључено да су одређени поседи и у краћем временском року могли променити више власника.

Након нестанка српског царства и династије Немањића обласни господари преузели су главну улогу међу ктиторима и дародавцима светогорских манастира. Сачуване повеље Драгаша сведоче да су Дејанови синови деспот Јован и Константин понекад мењали статус одређених манастира не помињући њихове ктиторе. Такве примере срећемо у повељи руском светогорском манастиру Св. Пантелејмона која се датује у период од 1372. до 1375. године.⁷³ Мора се водити рачуна да је акт сачуван у два примерка.⁷⁴ Тако се само у другом примерку истиче да је Константин приложио руском манастиру цркву Св. Ђорђа у Пологу заједно са пет села која су му припадала.⁷⁵ Истраживачи су, имајући у виду да је та црква 1340. приложена Хиландару,⁷⁶ изразили сумњу у веродостојност овог податка.⁷⁷ Мирјана Живојиновић је, међутим, указала да је такав поклон могао бити учињен пошто се зна да су манастири тежили заокруживању својих поседа. Свети Георгије се, наиме, налазио у окружењу метоха који су

⁷¹ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90.

⁷² М. ИВАНОВИЋ, Црквени споменици XIII–XX века, *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*, ур. А. ЈЕФТИЋ, Београд 1987, 512 [М. IVANOVIĆ, Crkveni spomenici XIII–XX veka, *Zadužbine Kosova: spomenici i znamenja srpskog naroda*, ур. А. ЈЕФТИЋ, Београд 1987]; С. МИШИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 56, 60.

⁷³ За овакво датирање документа види: *Actes de Saint-Pantéléémôn*, рар. Р. LEMERLE – G. DAGRON – S. ĆIRKOVIĆ, Paris 1982, 170–171; По мишљењу Мирјане Живојиновић акт није могао бити издат пре јуна 1374. године: М. ЖИВОЈИНОВИЋ, Драгаши и Света Гора, *ЗРВИ* 43 (2006) 41–57, стр. 43, нап. 12 [М. ŽIVOJINOVIĆ, Dragaši i Sveta Gora, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 43 (2006) 41–57].

⁷⁴ *Actes de Saint-Pantéléémôn*, 169.

⁷⁵ С. НОВАКОВИЋ, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 514 [S. NOVAKOVIĆ, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Београд 1912].

⁷⁶ С. МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ– Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Повеља краља Стефана Душана о поклону Хиландару, 57–58.

⁷⁷ *Actes de Saint-Pantéléémôn*, 171; М. ЖИВОЈИНОВИЋ, Драгаши и Света Гора, 46–47.

припадали Св. Пантелејмону.⁷⁸ Пажљивом анализом очуване киторске композиције ове цркве Драгана Павловић је дошла до закључка да је овај храм подигла деспотица Марина, тетка Стефана Душана која је као монахиња носила име Марија, чији је син био Јован Драгушин.⁷⁹ Исти владар је 1340. поменути цркву приложио Хиландару уваживши молбу киторке.⁸⁰ Драгаши, међутим, у свом акту нису поменули да је црква раније била посед Хиландара. Тешко је и претпоставити шта се са црквом и њеним поседима догађало током више од тридесет година. Најлогичнија је претпоставка да је Хиландар управо на име поседа који су предати Св. Пантелејмону добио нова имања, о чему сазнајемо из других повеља Драгаша. Није искључено да су се и сами манастири договорили око размене имовине.⁸¹ Стога не треба да чуди да је име ктитора цркве Св. Ђорђа пало у заборав. Треба имати у виду да је Јован Драгушин оставио сина чије име је почињало са „Драг“ и који је осликан у полошкој цркви.⁸² Изгледа да је он сахрањен у истом храму. На основу анализе остатака скелета сматра се да је умро у доби између 21 и 24 године.⁸³ Могуће је да се након његове смрти Драгушинова лоза угасила, те и да са те стране више није било важно ко је подигао цркву и даровао је Хиландару. С друге стране, пак, треба поменути и хипотезу по којој су Драгаши добили своје породично име по сину Јована Драгушина.⁸⁴

Из исте повеље Драгаша нашу пажњу привлачи још један пример. Међу даровима наводи се и црква Св. Николе у селу Јужинову.⁸⁵

⁷⁸ М. ЖИВОЛИНОВИЋ, Драгаши и Света Гора, 47, 49; Потребно је назначити и да се у акту Драгаша појављују два села којих нема у повељи краља Душана, о томе в. у: *Actes de Saint-Pantéléémôn*, 171.

⁷⁹ Д. ПАВЛОВИЋ, Питање киторства цркве Светог Ђорђа у Полошком, *Зограф* 39 (2015) 107–118, стр. 111–114 [D. PAVLOVIĆ, Pitanje kitorstva crkve Svetog Đorđa u Pološkom, *Zograf* 39 (2015) 107–118].

⁸⁰ С. МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ– Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Повеља Краља Стефана Душана о поклону Хиландару, 57–58.

⁸¹ М. ЖИВОЛИНОВИЋ, Драгаши и Света Гора, 48–49.

⁸² И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 147–148.

⁸³ Ж. МИКИЋ, Тело сина деспота Јована Драгушина у полошком манастиру, *Зограф* 18 (1987) 44–45 [Ž. MIKIĆ, Telo sina despota Jovana Dragušina u položkom manastiru, *Zograf* 18 (1987) 44–45]; Д. ПАВЛОВИЋ, Питање киторства, 111.

⁸⁴ Х. МАТАНОВ, *Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха*, София 1997, 33–37 [H. MATANOV, *Knjažestvoto na Dragaši. Kăm istorijata na Severoiztočna Makedonija v predosmanskata epoha*, Sofia 1997].

⁸⁵ С. НОВАКОВИЋ, *Законски споменици*, 514; *Actes de Saint-Pantéléémôn*, 170.

Реч је о пећинској цркви код данашњег села Драдња која је позната и као „Маркова црква“.⁸⁶ Судајући по слабо очуваним натписима црква је подигнута у време царевања Стефана Душана од стране четворице монаха. Један од њих, по имену Данило, био је и игуман манастира, а њиховом подухвату извесну подршку пружио је нама данас непознати војвода чије име је почињало словима „Бр“.⁸⁷ Услед недостатка других података можемо само нагађати шта се са овом црквом догађало од времена подизања до њеног поклањања руском светогорском манастиру.

Браћа Драгаши су заједно са мајком Евдокијом 1376/1377. године посебном повељом потврдили старе и даровали нове поседе на десној обали реке Струме манастиру Св. Пантелејмона. Поклонили су том приликом поменутом манастиру Богородичину цркву код села Габрова,⁸⁸ за коју се зна да ју је подигао анагност Драгоје. Сачувана је, наиме, повеља којом је маја 1349. цар Душан потврдио ктитору право да је ужива, приложио јој одређена земљишта и ослободио је намета.⁸⁹ У повељи Драгаша се ктитор цркве не помиње, али је индикативно да се наглашава да је дарована са виноградима, људима, земљом, воденицама и **съ всеми правинами што си кетъ имала отъ пре-ждк.**⁹⁰ Тиме су дародавци могли указати да се црква поклања са поседима које је имала у неком ранијем периоду. Остаје питање

⁸⁶ М. РАДУЈКО, Драдњански манастирић Св. Николе. I – настанак и архитектура, *Зограф* 19 (1988) 49–62, стр. 49 [M. RADUJKO, Dradnjanski manastirić Sv. Nikole. I – nastanak i arhitektura, *Zograf* 19 (1988) 49–62]; И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 163.

⁸⁷ М. РАДУЈКО, Драдњански манастирић, 50–55; И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 163; В. РАДОВАНОВИЋ, *Тиквеш и Рајец: антропоеографска испитивања*. Насеља и порекло становништва 17, Београд 1924, 441–442 [V. RADOVANOVIĆ, *Tikveš i Rajec: antropogeografska ispitivanja*. Naselja i poreklo stanovništva 17, Beograd 1924].

⁸⁸ С. НОВАКОВИЋ, *Законски споменици*, 511.

⁸⁹ В. ПЕТРОВИЋ, Повеља цара Стефана Душана анагносту Драгоју, *ССА* 15 (2016) 45–54, стр. 46–48 [V. PETROVIĆ, Povelja cara Stefana Dušana anagnostu Dragoju, *Stari srpski arhiv* 15 (2016) 45–54]. Мора се напоменути да је на основу ове две повеље остала дилема да ли је Драгоје подигао једну или две цркве. Према акту цара Душана пре би се рекло да је реч о једној цркви која је имала две посвете – Богородици и Св. Арханђелима Михаилу и Гаврилу. Види: исто, 47; И. ЂОРЂЕВИЋ, *Зидно сликарство*, 186. Са друге стране у документу Драгаша се јасно раздвајају цркве посвећене Богородици и Св. Арханђелима и помиње се да су дароване са читавим метохом: С. НОВАКОВИЋ, *Законски споменици*, 511; *Actes de Saint-Pantéléémón*, 173.

⁹⁰ С. НОВАКОВИЋ, *Законски споменици*, 511.

да ли се мислило на поседе које јој је даровао ктитор или које је можда имала ако је била пре тога нечији метох. Ни у овом случају не можемо поуздано рећи зашто су имена ктитора изостављена. Разматрајући ова питања ваља имати у виду да је убрзо након смрти цара Стефана Душана уследио врло турбулентан политички период. Зато се не може да искључити могућност да су многи ктитори изгубили своја права услед тих догађања или да су се пребацили на друга подручја. Знамо за пример синова Бранка Младеновића који су се из Охрида око 1365. године вратили на баштинске поседе у Дреници. Претпоставља се да су то учинили под притиском Мрњавчевића.⁹¹ Вреди назначити да и један запис у Романовом типичу из 1382. сведочи да су Хиландарци једно време престали да помињу своје ктиторе. Није познато када се то догодило, али су се после скупа братства од 13. новембра 1382. године вратили старој пракси.⁹²

Да су црквене задужбине могле често мењати статус увиђамо на основу повеље Константина Драгаша издате 15. августа 1381. манастиру Хиландару. Тим актом он је потврдио српском светогорском манастиру поседовање лесновског манастира Св. Арханђела.⁹³ Према тексту повеље Хиландарци предвођени игуманом Савом замолили су Константина да им учини тај дар пошто им је лесновски храм још раније припадао, али је у неком моменту *одступио* од њих.

⁹¹ Р. МИХАЉЧИЋ, Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару о дару калуђера Романа, *ССА* 5 (2006) 139–148, стр. 140–142 [Р. МИХАЉЧИЋ, Hrisovulja cara Uroša manastiru Hilandaru o daru kaluđera Romana, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 139–148]; М. ШУИЦА, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд 2014, 37–38 [М. ШУИЦА, *Vuk Branković: slavni i velmožni gospodin*, Београд 2014]; Р. МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства*, 254.

⁹² Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски записи и натписи* III, Београд 1905, 69–70 [Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Stari srpski zapisi i natpisi* III, Београд 1905]; М. СПРЕМИЋ, Бранковићи и Хиландар (1365–1427), *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 429 [М. СПРЕМИЋ, Brankovići i Hilandar (1365–1427), *Prekinut uspon. Srpske zemlje u poznom srednjem веку*, Београд 2005].

⁹³ Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Повеља Константина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову, *Realia Byzantino-Balcanica. Studia in honorem LX Annorum professoris Christi Matanov. Сборник в чест на 60-годишнината на професор Христо Матанов*, Софија 2014, 453–475, стр. 456–459 [Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Povelja Konstantina Dragaša Hilandaru o manastiru Lesnovu, *Realia Byzantino-Balcanica. Studia in honorem LX Annorum professoris Christi Matanov. Sbornik v čest na 60-godišnjinata na profesor Hristo Matanov*, Sofia 2014, 453–475]; В. КОРАБЛЕВ, *Actes de Chilandar II: Actes slaves*, Византийский Временник, приложение к 19 тому, Петроград 1915, 542–543 [В. КОРАБЛЕВ, *Actes de Chilandar II: Actes slaves*, *Vizantijskij Vremennik, prilozhenie k 19 tomu*, Petrograd 1915].

Истакли су да је деспотова супруга на самрти заједно са синовима Крајком и Русиним рекла да црква припада Хиландару. Сам Константин је навео да се уверио да је Оливер своју задужбину поклатио српском светогорском манастиру, као и да је имао пред собом неку хрисовуљу цара Душана.⁹⁴ Ктиторски натпис Јована Оливера сведочи да је манастир подигнут 1340/1341. године.⁹⁵ Убрзо, већ 1342, ктитор је, како се да закључити из једног записа, своју задужбину поклатио српском светогорском манастиру.⁹⁶ Међутим, неколико година касније, 1346/1347, цар Стефан Душан је уз сагласност ктитора претворио лесновски манастир у седиште злетовске епископије.⁹⁷ По свој прилици, Константин Драгаш је у својој повељи под царевом хрисовуљом мислио на владарев документ из 1346/1347. године којим је Лесново учињено седиштем злетовске епископије.⁹⁸ Потребно је нагласити да се такав документ уопште не помиње у царевој повељи о установљењу злетовске епископије са центром у Леснову.⁹⁹ Самим тим није јасно да ли се под *одступањем* манастира од Хиландара мислило на његово претварање у катедрални храм. Раде Михаљчић је, пак, помишљао да су, због неповољне ситуације у којој су се нашли, Крајко и Русин били ти који су повратили метох свог оца.¹⁰⁰ Нама се чини да би само у том случају имало смисла позивање на последњу вољу деспотице и њених синова. Приређујући прво потпуно издање ове повеље, Жарко Вујошевић је упозорио да пред собом имамо документ који не потиче из канцеларије њеног

⁹⁴ Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Повеља Константина Драгаша Хиландару, 456–457.

⁹⁵ Г. ТОМОВИЋ, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 56–57. Узимајући у обзир натпис из минеја војводе Оливера, изнета је претпоставка да је манастир подигнут крајем 1340. године. Види: С. ГАБЕЛИЋ, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 28 [S. GABELIĆ, *Manastir Lesново. Istorija i slikarstvo*, Beograd 1998]. Издање записа: Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 31 [Л. СТОЈАНОВИЋ, *Stari srpski zapisi i natpisi I*, Beograd 1902].

⁹⁶ Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски записи и натписи I*, 31; Г. ТОМОВИЋ, Повеља манастира Леснова, *Историјски часопис* 24 (1977) 83–102, стр. 85, 88, 94 [G. TOMOVIĆ, *Povelja manastira Lesnova*, *Istorijski časopis* 24 (1977) 83–102]; С. ГАБЕЛИЋ, *Манастир Лесново*, 28.

⁹⁷ С. МИШИЋ, Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије, 182–189.

⁹⁸ Г. ТОМОВИЋ, Повеља манастира Леснова, 90; Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Повеља Константина Драгаша Хиландару, 463, 466, 472.

⁹⁹ Г. ТОМОВИЋ, Повеља манастира Леснова, 88; Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Повеља Константина Драгаша Хиландару, 471.

¹⁰⁰ Р. МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства*, 89.

ауктора, већ представља производ дестинатара.¹⁰¹ Стога се мора задржати опрез према подацима изнетим у акту Константина Драгаша који стварају недоумицу о статусу манастира и његовом односу према Хиландару, посебно у периоду након што је око 1370. године укинута злетовска епархија.¹⁰²

Из времена у ком су Драгаши обдаривали светогорске манастире сачувана је и једна повеља Вука Бранковића од значаја за нашу тему. Поменути обласни господар је, наиме, 1376/1377. године поконио Хиландару манастир Св. Георгија код Скопља не назначивши раније ктиторе овог храма, међу којима је истакнуто место заузимао краљ Милутин (1282–1321).¹⁰³ Вероватно је у то доба манастир био у лошем стању и економски ослабљен. Велико је питање шта му је остало од некада пространих метоха.¹⁰⁴ Са правом је примећено да би то могао бити једини разлог да се једном царском манастиру одузме слобода и подвргне другом истог статуса.¹⁰⁵ Услед непознавања прилика овај случај свакако не можемо сматрати као резултат намерног изостављања имена ранијег ктитора.

Две повеље наследника кнеза Лазара пружају нам, пак, сведочанства да су навођени и ктитори који су пали у немилост владара. Првог од њих смо већ раније навели – реч је о властелину Обраду Драгосаљићу који је подигао цркву Св. Ваведења Богородичиног у Кукњу. Остале примере срећемо у повељи монахиње Јевгеније и њених синова Стефана и Вука светогорском манастиру Св. Пантелејмона која је, изгледа, издата 8. јуна 1400, мада постоје и мишљења да се то десило пет година раније.¹⁰⁶ Документ има карактер опште

¹⁰¹ Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Повеља Константина Драгаша Хиландару, 464, 468, 473.

¹⁰² Исто, 465–466, 469–472.

¹⁰³ С. БОЈАНИН, Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару, *Стари српски архив* 8 (2009) 119–128, стр. 121, 127–128 [S. BOJANIN, Povelja Vuka Brankovića o darovanju skopskog manastira Svetog Georgija manastiru Hilandaru, *Stari srpski arhiv* 8 (2009) 119–128].

¹⁰⁴ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, ур. В. МОШИН, Скопје 1975, 175 [*Spomenici za srednovjekovната i ponovata istorija na Makedonija* I, ур. V. MOŠIN, Скопје 1975].

¹⁰⁵ Р. ГРУЛИЋ, Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI–XV века, *Гласник Скопског научног друштва* 1 (1925) 45–77, стр. 74 [R. GRUJIĆ, Vlastelinstvo Svetoga Đorđa kod Skoplja od XI–XV veka, *Glasnik Skopskog naučnog društva* 1 (1925) 45–77].

¹⁰⁶ Проблем датирања ове повеље проистиче из чињенице да су сачувана два њена примерка од којих један као време издавања доноси 1395. годину, а

повеље пошто се у њему најпре наводе дарови монахиње Јевгеније и њених синова, те потврђују поклони које су манастиру учинили њихови властелини и раније сам кнез Лазар.¹⁰⁷ Нашу пажњу привлаче дарови војводе Николе и његове супруге Видославе, те војводе Новака и његове жене Видославе. За први пар се наводи да је приложио цркву Св. Николе у Сребреници са поседима. Други властеоски пар предао је руском манастиру цркву Св. Јована Претече у Црколезу са поседима које је имала у време цара Стефана Душана.¹⁰⁸ Управо ова два властелина организовала су 1398. године заверу против кнеза Стефана Лазаревића. Захваљујући извесном Михаилу кнез је открио њихове намере. Новака Белоцрквића је погубио, док је Николу Зојића натерао да се замонаши са читавом својом породицом.¹⁰⁹ Навођење

други 1400. годину – са истим даном и месецом. Опис два примерка у: *Actes de Saint-Pantéléémôn*, 185; А. МЛАДЕНОВИЋ, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 294, 300–301 [А. MLADENOVIC, *Povelje i pisma despota Stefana. Tekst, komentari, snimci*, Београд 2007]. Сима Ћирковић је, чини нам се убедљиво, образложио да се 8. јун 1400. године може прихватити као датум издавања (*Actes de Saint-Pantéléémôn*, 187). Последњи издавач овог документа се zaloжио, рекло би се, за 1395. годину – ако је судити по аргументацији коју је изнео у вези са актом игумана Никодима из 1396. године о оснивању аделфата за Лазаревиће (А. МЛАДЕНОВИЋ, *Повеље и писма деспота Стефана*, 319). Исто мишљење заступа и Д. ЈЕЧМЕНИЦА, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. С. МИШИЋ, Крушевац 2014, 183–206, стр. 186 [Д. ЈЕЧМЕНИЦА, *Posedi svetogorskog manastira Svetog Pantelejmona u Moravskoj Srbiji, Vlast i moc – vlastela Moravske Srbije od 1365. do 1402. godine*, ур. С. MIŠIĆ, Kruševac 2014, 183–206].

¹⁰⁷ А. МЛАДЕНОВИЋ, *Повеље и писма деспота Стефана*, 294–296.

¹⁰⁸ Исто, 295–296; Непоходно је назначити како се из података повеље може закључити да цркву у Црколезу није подигао сам војвода Новак. Учинио је то, по свој прилици, челник Радослав (монах Јован) који сахрањен у самом храму. Види: В. ПЕТКОВИЋ, Два натписа из Дренице, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 7 (1927) 224–225, стр. 224 [В. PETKOVIĆ, *Dva natpisa iz Drenice, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 7 (1927) 224–225]; С. СМІРНОВ – Ћ. БОШКОВИЋ, Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља, *Старинар* 8–9 (1933–1934) 255–276, стр. 259–260 [S. SMIRNOV – Ћ. BOŠKOVIĆ, *Arheološke beleške iz Metohije i Prokuplja, Starinar* 8–9 (1933–1934) 255–276]; З. РАКИЋ, *Црква Светог Јована Претече у Црколезу*, Београд 2007, 6 [Z. RAKIĆ, *Crkva Svetog Jovana Preteče u Crkolezu*, Београд 2007].

¹⁰⁹ *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*, прир. В. ЈАГИЋ, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 223–328, стр. 266 [Konstantin Filozof i njegov život Stefana Lazarevića, despota srpskoga, прир. V. JAGIĆ, *Glasnik Srpskog učenog društva* 42 (1875) 223–328]; М. ШУИЦА,

њихових дарова у повељи из 1400. објашњава се чињеницом да је ту реч о потврди већ раније учињених прилога руском манастиру.¹¹⁰ Могуће је да су они своје поседе поклонили још у време кнеза Лазара.¹¹¹ Заиста, њихов помен у повељи и следи након потврде донација кнеза Лазара.¹¹² Отуда не изненађује што се у повељи не говори о невери коју су Никола и Новак починили према својим господарима.

Последњи пример изостављања познатог ктитора у неком акту односи се на повељу деспота Ђурђа и његовог сина деспота Лазара од 6. септембра 1456. године, којом су манастир Св. Ђорђа у Враћевшници са поседима доделили на доживотно уживање грачаничком митрополиту Венедикту. Назначено је да је дестинатар имао право да задржи ове поседе и ако би поново добио своју митрополију.¹¹³ Епархију је Венедикт изгубио услед турских освајања из претходне године. Претпоставља се да му је даривање Враћевшнице била надокнада и за губитак баштинске цркве у Лешју, с обзиром на то да се сматра како су он и Венедикт Цреповић иста личност.¹¹⁴ Међутим, нигде у повељи није напоменуто да је храм подигао познати властелин челник Радич. Податак о томе дознајемо из повеље Ђурђа Бранковића из 1428/1429. године, којом Радичу потврђује поседе које је овај држао у време деспота Стефана, као и оне које је добио од самог Ђурђа и од угарског краља Жигмунда (1387–1437). Између осталих поседа наводи се црква у Враћевшници са пет села, што је, према Ђурђевим речима, било записано у посебној повељи.¹¹⁵ Радичева повеља за овај храм из 1430/1431. сачувана је у виду натписа на

Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића, *Историјски гласник* 1–2 (1997) 7–25, стр. 9, 16–20 [М. ШУИЦА, *Zavera vlastele protiv kneza Stefana Lazarevića*, *Istorijski glasnik* 1–2 (1997) 7–25].

¹¹⁰ *Actes de Saint-Pantéléémôn*, 187.

¹¹¹ М. ШУИЦА, *Завера властеле*, 11.

¹¹² А. МЛАДЕНОВИЋ, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

¹¹³ Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др*, *Споменик Српске краљевске академије* 3 (1890) 1–226, стр. 5–6 [Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr*, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 3 (1890) 1–226].

¹¹⁴ Р. ГРУЛИЋ, *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, *Гласник Скопског научног друштва* 13 (1934) 47–68, стр. 50–51, 57–58 [Р. ГРУЛИЋ, *Lična vlastelinstva srpskih crkvenih predstavnika u XIV i XV veku*, *Glasnik Skopskog naučnog društva* 13 (1934) 47–68].

¹¹⁵ Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски хрисовуљи*, 3; С. PAVLIKIANOV, *The Mediaeval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou*, *Cyrrilomet-hodianum* 20 (2015) 153–216, pp. 171–172.

зиду самог храма који је обновљен 1737. године од стране сликара Андреа Андреовича.¹¹⁶

Чини нам се да је одговор на питање зашто Радич није означен као ктитор Враћевшнице у повељи из 1456. могуће пронаћи увидом у његов животни пут. Са титулом челника Радич се поуздано последњи пут помиње августа 1435. као први међу сведоцима приликом склапања уговора између деспота Ђурђа и Млечана.¹¹⁷ Несумњиво након 1435, а вероватно пре 1439, Радич се замонашио на Светој Гори узевши име Роман. Живео је у манастиру Кастамониту који је обновио својим средствима.¹¹⁸ Као челник Радич или само челник означен је 1440. и 1441. у два османска документа.¹¹⁹ Ти акти су значајни јер говоре да је Радич био у добрим односима са турским властима. Од посебне важности за нас је други документ који сведочи да му је августа 1441. румелијски беглербег Шехабедин дозволио да задржи делове својих рударских јама у Новом Брду. Када је реч о кући коју је Радич имао у истом граду паша је записао да ће о томе обавестити султана који ће донети коначну одлуку, али да, док се то не деси, и ту имовину може да ужива без сметњи.¹²⁰ Као што је добро познато, Османлије су 1439. заузеле највећи део Деспотовине, укључујући и престоницу

¹¹⁶ М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ, Манастири у Србији, *Гласник Српског ученог друштва* 21 (1867) 1–97, стр. 31–33 [М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ, *Manastiri u Srbiji, Glasnik Srpskog učenog društva* 21 (1867) 1–97]; С. PAVLIKIANOV, *The Mediaeval Slavic Archives*, 187–188.

¹¹⁷ S. LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike IX*, Zagreb 1890, 84. Као челник се доиста помиње и у једној повељи угарског краља Албрехта II из марта 1438. године, уз протовестијара Богдана, као бивши држалац неких поседа у Тамишкој жупанији и жупанији Кеве. Зато није сигурно да је и у то време обављао функцију челника: L. THALLÓCZY–A. ÁLDASY, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összekötterések oklevéltára*, Budapest 1907, 125–126; С. ЋИРКОВИЋ, О ктитору Каленића, *Зограф* 24 (1995) 61–67, стр. 64–65, нап. 25 [S. ĆIRKOVIĆ, О ktitору Kalenića, *Zograf* 24 (1995) 61–67].

¹¹⁸ *Actes de Kastamonitou*, ed. N. OIKONOMIDES, Paris 1978, 6–7; М. СПРЕМИЋ, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 204 [М. SPREMIĆ, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]; М. ŽIVOJINOVIĆ, *Le grand čelnik Radić, Κλητόριον in Memory of Nikos Oikonomides*, eds. F. EVANGELATOU-NOTARA – T. MANIATI-KOKKINI, Athens – Thessaloniki 2005, 387–402, pp. 391–392.

¹¹⁹ E. ZACHARIADOU, *The Worrisome Wealth of the čelnik Radić, Studies in Ottoman history in Honour of Professor V. L. Ménage*, eds. С. HEYWOOD – С. IMBER, Istanbul 1994, 383–397, pp. 388–389, 393–395.

¹²⁰ Isto, 393–395.

Смедерево, док се Ново Брдо одржало до јуна 1441. године.¹²¹ Треба рећи да је деспот Ђурађ у време пада Новог Брда боравио у Дубровнику, који је напустио крајем јула 1441. пребацивши се у Угарску.¹²² Тамо се покорио краљу Владиславу I Јагелонцу и почео активно да потпомаже антитурско деловање што је резултирало обнављањем Деспотовине августа 1444. након успешне „Дуге војне“.¹²³ Понашање челника Радича у периоду након 1439. деспот је, чини нам се, могао протумачити као *неверу* – једини прекршај због кога је могао да му одузме баштину, како је сам нагласио у повељама које му је издао.¹²⁴ Да су се односи између деспота и челника покварили након одласка последњег из Србије посумњала је и Мирјана Живојиновић.¹²⁵ Изнета су, треба рећи, и другачија мишљења за изостанак Радичевог помена у повељи митрополиту Венедикту. Тако је Вера Тошић помишљала да је постојала нека породична веза између Венедикта и челника Радича.¹²⁶ Пошто се у повељама којима је Ђурађ Бранковић потврђиво баштинске поседе великом челнику ништа не говори о његовим прецима,¹²⁷ о томе се може само нагађати. При томе би остало спорно зашто сроднички односи нису поменути у акту из 1456. године. Надаље, вреди напоменути да се у једном османском акту из 1459. помиње „Мисаил, син Радича“ који је такође био монах, а тада је сведочио у корист манастира Кастамонита.¹²⁸ Додајмо да у повељи из 1433. о обнављању манастира Кастамонита Радич није поменуо сина, већ могућност да се његови братанци или сестрићи закалуђере у његовој задужбини.¹²⁹ Син му се очито замонашио пре тога.¹³⁰ Међутим, сестрићи и братанци су свакако могли наследити његове поседе. Коначно,

¹²¹ Више о тим догађајима: М. СПРЕМИЋ, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 214–215, 254–255.

¹²² Опширније о томе: исто, 254–255, 257, 259–262.

¹²³ Детаљније у: исто, 260–262, 272–274, 277–297.

¹²⁴ Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски хрисовуљи*, 3–4; С. PAVLIKIANOV, *The Mediaeval Slavic Archives*, 172, 175.

¹²⁵ М. ŽIVOJINOVIĆ, *Le grand čelnik Radič*, 391.

¹²⁶ В. С. ТОШИЋ, *Велики челник Радич*, *Зборник Матице српске за историју* 13 (1976) 7–20, стр. 16 [V. S. TOŠIĆ, *Veliki čelnik Radič*, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 13 (1976) 7–20].

¹²⁷ Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски хрисовуљи*, 3–5; С. PAVLIKIANOV, *The Mediaeval Slavic Archives*, 171–172, 175–176.

¹²⁸ *Actes de Kastamonitou*, 8; М. ŽIVOJINOVIĆ, *Le grand čelnik Radič*, 394.

¹²⁹ Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Стари српски хрисовуљи*, 35; С. PAVLIKIANOV, *The Mediaeval Slavic Archives*, 180.

¹³⁰ М. ŽIVOJINOVIĆ, *Le grand čelnik Radič*, 394.

мора се имати у виду да је према повељи Ђурђа Бранковића из 1428/1429. могао завештати имовину коме пожели.¹³¹ Милош Благојевић је, пак, сматрао да је након поновног успостављања државе 1444. деспот Ђурађ обновио властелинство Враћевшнице и тиме постао њен „други ктитор“. Као аргумент за своју тврдњу навео је да се у повељи из 1456. наводи шест села која припадају манастиру, од којих два, према његовом мишљењу, нису раније улазила у састав Радичеве баштине.¹³² Заиста, у све три повеље које се односе на Враћевшницу постоји разлика у навођењу њених поседа, али те несагласности треба ближе образложити. Наиме, два села која се јављају у повељи из 1456. а нема их у Ђурђевој повељи из 1428/1429. јављају се у Радичевом акту исписаном у самом храму. Тако се Осјаци помињу у Радичевом акту као посед манастира који је добио заменом са Бранком Миладиновићем.¹³³ За село Балућу предвидео је да заједно са *двором* припадне Враћевшници након његове смрти.¹³⁴ Са друге стране у повељи из 1456. не наводи се директно село Кукавље код Рудника с пивницом и баштинама, те половина од села Каменице. Дефинисао је челник Радич и да манастиру након његове смрти припадне половина обровских села на Морави, док је за другу половину предвидео да постану посед цркве Благовештења, која је такође била његова задужбина.¹³⁵ У повељи Венедикту из 1456. помиње се пивничште у Руднику и, уопштено, све што би се нашло у рудничком метоху што је приложио деспот Ђурађ Враћевшници, било да су неки делови или неко село.¹³⁶ Под тим се свакако могло мислити на село Кукавље и делове рударског кола у Каменици, чију је другу половину челник даровао Кастамониту.¹³⁷ Дакле, од свих Радичевих поклона и завештања, у повељи из 1456. не помињу се једино обровска села. Важнија је чињеница

¹³¹ Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, 3; С. PAVLIKIANOV, The Mediaeval Slavic Archives, 172.

¹³² М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 84, нап. 13 [М. VLAGOJEVIĆ, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Београд 1997].

¹³³ М. Ђ. Милићевић, Манастири у Србији, 32; С. PAVLIKIANOV, The Mediaeval Slavic Archives, 189.

¹³⁴ М. Ђ. Милићевић, Манастири у Србији, 32; С. PAVLIKIANOV, The Mediaeval Slavic Archives, 190.

¹³⁵ М. Ђ. Милићевић, Манастири у Србији, 32; С. PAVLIKIANOV, The Mediaeval Slavic Archives, 189–190.

¹³⁶ Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, 6.

¹³⁷ Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, 34; С. PAVLIKIANOV, The Mediaeval Slavic Archives, 177.

што се наглашава да је поседе Враћевшници у рудничком метоху даровао деспот Ђурађ. Да ли би то могло значити да је Ђурађ себе рачунао као ктитора или се то односило на његову потврду Радичевих поклона тешко је поуздано оценити. Имајући све наведено на уму, акт из 1456. може се посматрати као обнављање манастирског властелинства, а не његово поклањање.¹³⁸ Извесним нам се чини да је тај чин био последица Радичеве *невере*, те да би се изостанак његовог помена могао третирати као препуштање заборава првог ктитора храма.

Изостанак помена ктитора у повељама српских владара није једноставно објаснити. Поједини примери као да указују на постојање појаве „*damnatio memoriae*“ у српској средњовековној држави, уколико је задужбинарима била одузета имовина због *невере* почињене према владару. Такав развој догађаја изван је у погледу Враћевшнице, задужбине челника Радича. Са нешто мање вероватноће може се претпоставити да је исти мотив лежао иза ненавођења ктитора Богородичине цркве у Липљану. Постоји мишљење да је и изостанак помена Хреље у трећој трескавачкој повељи резултат несугласица које је имао са краљем Стефаном Душаном. Има, пак, и случајева где су наведени ктитори који су починили *неверу*. Други разлози за изостанак помена ктитора тицали су се специфичних околности. Изгледа да неки нису назначени јер су остали без потомака који би евентуално могли потраживати њихову имовину. Није искључено, као што је речено у случају задужбине великог казнаца Јована Драгослава, да је неки његов потомак поклатио ктиторију владару. Могуће је да је са протоком нешто дужег временског периода, као у случају деспотице Марине, нечији ктиторски чин пао у забрав, посебно имајући на уму да је она своју задужбину већ за живота поклатила другом храму. Начелно се може претпоставити да су након смрти Стефана Душана неки појединци изгубили своје поседе укључујући и ктиторије услед жестоких политичких трзавица које су наступиле. Пример Леснова показује да су у тим немирним временима властeosке задужбине често могле мењати свој статус. Поред тога, ваља имати на уму да су иза текста појединих повеља суштински стајали дестинатари, а не владари-издавачи, те бити опрезан при тумачењу садржине одређених аката. Мора се, на крају, поново истаћи да је сасвим поуздане закључке о томе зашто поједини ктитори нису поменути у повељама у којима би се то очекивало тешко одредити услед слабе очуваности изворне грађе.

¹³⁸ М. ŽIVOJNOVIĆ, *Le grand čelnik Radič*, 391.

Miloš Ivanović

**“FORGOTTEN” KTETORS
IN MEDIEVAL SERBIA**

Summary

This paper is dedicated to the analysis of the charters of Serbian rulers in which the ktetors were not mentioned, although they were probably known to the publisher of the documents. The author also used inscriptions and research of art historians to try to answer why this occurred. It seems that some ktetors were omitted because they were unfaithful to the ruler. The penalty for this violation was the confiscation of property, including the monastic foundations of the offenders. This scenario is certain in the case of *čelnik* Radič who was not mentioned as the founder of monastery Vračevšnica in the charter of Despot Đurađ and Despot Lazar in 1456. With somewhat less probability it can be assumed that the ktetor of the church in Lipljan was not mentioned by King Stefan Dušan for the same reason. These examples point to the existence of the „*damnatio memoriae*“ phenomenon in medieval Serbia. In other cases the reasons for the absence of ktetor’s names were not of political nature. It can be assumed that some noblemen did not leave descendants who would claim their property which then became, including their foundations as well, part of the royal belongings. Furthermore, it should be kept in mind that some founders had bequeathed their endowments to other, often larger church institutions (e.g. Athonite monasteries). Therefore it should not be surprising that they were forgotten after a relatively long period of time as in the case of the nun Marija. In the end, it must be emphasized that the lack of sources often proved an obstacle in discerning the reasons as to why certain persons were not mentioned as ktetors.

Keywords: ktetors, church, ruler, charters, disloyalty, oblivion, monastery.

Чланак примљен: 9. новембра 2017.
Чланак прихваћен: 4. септембра 2018.